

op een *duivels oorkussen* viel helaas niets nieuws te leren. Geurtsen weet het allemaal al, hij weet hoe de toekomst moet zijn. Ik ben daar eerlijk gezegd, een beetje bang voor geworden.

Omdat dit laatste bevreedend kan klinken naar aanleiding van de ideeën van een ex-student met wie ik in het verleden zeer plezierig en constructief heb samengewerkt, waag ik een slotopmerking die uitdrukkelijk niet psychologiserend maar streng zakkelijk is bedoeld. Ik heb de stellige indruk dat Ton Geurtsen vanuit zijn gevangenschap in theorie en utopisch ideaal ook zijn eigen ervaringen ontkent of althans niet serieus neemt. In het aan Goethe's ontleende motto voor zijn boek zet hij zich bijvoorbeeld sterk af tegen het gedisciplineerde en weloverwogen bezig zijn met een zaak (een liefde). Dit zou de echte gegrepenheid die zich helemaal en altijd laat gaan in de weg staan. Een kunstenaar zou door deze disciplinerende zelfdiscipline zelf zijn kunst verliezen. Welnu, dat lijkt mij romantische onzin. Als Goethe zich hier aan had gehouden, zou zijn boek nooit verschenen zijn. Voor zover mijn herinnering reikt heeft Ton Geurtsen zich ook in elk geval niet aan zijn eigen motto gehouden. Dankzij zeer gedisciplineerd werken en het soort goede dagindeling waartegen hij zich nu in zijn motto verzet, is *Nachtmerries op een duivels oorkussen*, ondanks een aantal utopische aberraties een belangrijk en mooi boek geworden.

Een onmogelijke noch noodzakelijke geschiedenis

Manuel Stoffers

Recensie van: Ton Nijhuis, Structuur en contingentie. Over de grenzen van het sociaal-wetenschappelijk verklaringsideaal in de Duitse geschiedschrijving. Assen: Van Gorcum, 1996, 239 blz. incl. personenregister en literatuuropgave. ISBN 90-232-3097-3.

De jaren zeventig en tachtig vormden aan de Nederlandse universiteiten de hoogtijdagen van de economisch-sociale geschiedenis. Naast de traditionele, periodegebonden secties van de vakgroepen Geschiedenis (Oudheid, Middeleeuwen, Nieuwe en Nieuwste Geschiedenis), bloeiden de secties ESG op: studenten- en docentenaantallen namen toe en de meest geëngageerde en bevlogen studenten vonden er hun plek. Ook geschiedtheoretisch vormden de ESG'ers graag een voorhoede die het gilde voorhield hoe onwetenschappelijk en conservatief zijn benadering gewoonlijk wel was. Inmiddels is het tij gekeerd, vloeien de studenten naar andere en nieuw gevormde secties en is de als maar ruimer uitvallende personele jas van de secties ESG stukje bij beetje weer ingenomen.

Ook op geschiedfilosofisch gebied zijn de bakens verzet en bevindt de zelfverkozen voorhoede zich tegenwoordig aan de andere zijde van de troep. Niet langer stilzwijgend en enigszins ongemakkelijk, maar expliciet en zelfbewust keren geschiedwetenschappers zich af van de sociale wetenschappen waaraan in de afgelopen decennia meer historici en

geschiedtheoretici dan ooit lippendienst hadden bewezen. Het uitgesproken ideaal van betrokken sociaalwetenschappelijke geschiedonderzoek heeft plaats gemaakt voor een ander ideaal: het zelfgenoegzame geschiedverhaal. Duidelijk bleek dit uit *De vreugden van Houssaye* (1992) van Tollebeek en Verschaffel, dat expliciet als een 'apologie van de [volstrekt autonome] historische interesse' en daarmee als 'enige juiste en doeltreffende verdediging van de geschiedenis' was bedoeld.

Ook het proefschrift waarop Ton Nijhuis (Universiteit Maastricht) eind 1995 aan de Universiteit van Amsterdam *cum laude* promoveerde, is op te vatten als een apologie voor een *eigenständige* geschiedwetenschap. Maar terwijl Tollebeek en Verschaffel de geschiedbeoefening simpelweg karakteriseren, rechtvaardigen en 'verdedigen' als de autonome en 'anarchistische' studie van het verleden omwille van het verleden, presenteert Nijhuis een heel wat subtielere analyse. Zijn boek, geconstrueerd als een drieledige kritiek op de sociaalwetenschappelijk geïntendeerde geschiedschrijving van de Bielefelder Schule rond Hans-Ulrich Wehler e.a., vormt tegelijk een originele bijdrage aan de discussies over aard en functie van de hedendaagse geschiedwetenschap.

De inhoud van het boek laat zich niet zomaar aan de hoofd- of ondertitel aflezen. Terwijl de ondertitel doet vermoeden dat het boek de betekenis van het sociaalwetenschappelijk verklaringsideaal voor de geschiedschrijving zal *inperken*, komt Nijhuis' betoog neer op een algehele en principiële afwijzing van dat ideaal voor de geschiedwetenschap. De kritische grensbepaling die de titel belooft, heeft

betrekking op veel meer dan alleen het Duitse geschiedonderzoek. Niet alleen zoekt Nijhuis zijn voorbeelden ook buiten de Duitse geschiedschrijving, maar bovendien zijn de implicaties van zijn kritiek van algemene aard. En verder biedt Nijhuis veel meer dan louter kritiek en formuleert hij een eigen, rond het contingentie-begrip opgebouwde geschiedtheorie. Ook op dit punt weerspiegelt de titel overigens niet de trefzekerheid van de rest van het boek. Terwijl het concept 'contingentie' (d.i.: onmogelijk noch noodzakelijk) een hoofdrol vervult in Nijhuis' eigen theorie, is het structuurbegrip van de Bielefelders e.a. niet van dezelfde orde en vormt het evenmin Nijhuis' voornaamste steen des aanstoots. Weliswaar wordt de richting die Nijhuis bekritiseert ook wel aangeduid als 'Strukturgeschichte', maar het concept zelf speelt in Nijhuis' analyse een ondergeschikte rol en moet al snel het veld ruimen onder zijn kritische blik. De in het boek optredende tegenhanger van 'contingentie' – het denken in mogelijkheden – is niet zozeer 'structuur', maar veeleer het methodologisch of causaal determinisme – het denken in noodzakelijkheden.

De dissertatie combineert, als gezegd, kritiek en een eigen theoretische bijdrage. Deze combinatie wordt door Nijhuis expliciet aan de orde gesteld en gepresenteerd als de analyse van de *praktijk* van de geschiedschrijving ten behoeve van de ontwikkeling van de geschied*theorie*. Hij vergelijkt zijn 'descriptieve, reconstructieve' opzet in dit verband met Horst Walter Blanke's *Historiographiegeschichte als Historik*. De analyse van historiografische controversen dient bij beiden als 'methodische ingang voor de reflectie op de

grondslagen van de geschiedwetenschap'. Maar anders dan Blanke, die historiografische scholen en paradigma's scherp onderscheidt, gaat Nijhuis uit van de eenheid van de geschiedwetenschap (tegenover de sociale wetenschappen) en wil hij juist op overeenkomsten tussen de verschillende historiografische 'scholen' zijn geschiedtheorie opbouwen. Die eenheid vindt Nijhuis door zich niet uitsluitend te laten leiden door de veelal scherp 'discriminerende', programmatistische intentieverklaringen van de verschillende partijen, maar deze te vergelijken met (en ondergeschikt te bevinden aan) de daadwerkelijke historiografische praktijk.

In zijn kritiek op Blanke wekt Nijhuis de indruk dat zijn eigen theorie sterker leunt op empirisch onderzoek. Hij verwijt Blanke dat deze de 'bonte historiografische werkelijkheid' te weinig recht doet, het ongelijksoortige teveel gelijksoortig maakt en een eenheid creëert 'waar geen eenheid is' – aanmerkingen die in hun algemeenheid natuurlijk nog sterker voor Nijhuis' overtuiging van de eenheid van de geschiedwetenschap gelden. Ook de kritiek op Blanke dat deze zich 'voortijdig' identificeert met één bepaalde historiografische richting, kan Nijhuis zelf niet ontlopen: zijn irritatie over de pretenties van de *Gesellschaftsgeschichte* is in het hele werk even onmiskenbaar als zijn sympathie voor de standpunten van de tegenstanders ervan. En zoals Nijhuis in zijn 'Besluit' toegeeft, bevat ook zijn 'descriptieve' geschiedtheorie onvermijdelijk richtinggevende prescriptieve voorkeuren. De vraag is dan natuurlijk of de bespreking van de historiografische praktijk niet eerder illu-

stratief dan, zoals hij zelf beweert, constitutief is voor zijn geschiedtheorie.

Hoe dat ook zij, duidelijk is dat geschiedtheoretische kritiek en optiek in het boek nauw gelieerd zijn. Nijhuis' centrale punt dat het onderscheid tussen de geschiedwetenschap en de sociale wetenschappen groter is dan de onderlinge verschillen tussen de historiografische scholen komt zowel in zijn kritiek als in zijn eigen theorie voortdurend en in allerlei varianten terug. Nijhuis heeft zijn kritiek ingekleed als een ontmaskering van de (sociaalwetenschappelijke) *pretenties* van de *Gesellschaftsgeschichte*, om zodoende aan te tonen dat zij zich, ontdaan van die pretenties, nauwelijks onderscheidt van haar historicistische tegenhanger. In het eerste deel van de studie wordt uiteengezet dat de harde tegenstelling tussen methodologisch individualisme en collectivisme, zoals die in de sociale wetenschappen bestaat, voor de geschiedwetenschap niet opgaat en dat de historici als groep, inclusief de *Gesellschaftshistoriker*, een heel eigen kijk hebben op historische entiteiten, een visie die overigens vooral affiniteit vertoont met het methodologisch individualisme uit de sociologie. In het tweede deel over de functie van de geschiedwetenschap beklemtoont Nijhuis de fundamentele overeenkomst tussen de verschillende maatschappelijke functies die de *Gesellschaftshistoriker* en hun historicistische tegenhangers de geschiedschrijving toedichten. En in het derde deel, waar het theoretische gehalte en het inhoudelijke bereik van de *Gesellschaftsgeschichte* ter discussie staat, toont Nijhuis aan dat de Bielefelders in hun gebruik van theo-

rieën en concepten veel meer op hun 'historistische' collega-historici lijken dan op sociale wetenschappers.

De 'pretentie' van de *Gesellschaftsgeschichte* dat ze methodologisch, politiek-moreel en theorie-inhoudelijk superieur is aan andere vormen van geschiedschrijving wordt zo door Nijhuis ondergraven en ten dele in haar tegendeel verkeerd. Hij wijst er bijvoorbeeld op dat Wehlers *Deutsche Gesellschaftsgeschichte* minder aspecten behandelt dan de *Deutsche Geschichte* van zijn tegenvoeter Nipperdey. En waar de Bielefelders in theorie vasthouden aan een methodologisch determinisme, dat bijvoorbeeld bij Wehler in de praktijk leidt tot een finalistisch perspectief op de moderne Duitse geschiedenis, hebben historisten als Nipperdey meer oog voor de contingentie van het geschiedproces.

En met de contingentie zijn we bij de kern van Nijhuis' betoog gekomen. 'Al het historische is contingent', is niet alleen de eerste zin maar ook het principiële uitgangspunt en de conclusie, het alpha én omega van het boek. Het werkelijkheidsdomein van de geschiedwetenschap onderscheidt zich volgens Nijhuis door twee specifieke kenmerken van alle andere wetenschappen, inclusief de sociale: temporaliteit en contingentie. Historische entiteiten zijn altijd gedateerd: zij dienen gelokaliseerd te kunnen worden in de tijd en hun identiteit wordt mede bepaald door de historische 'omgeving' waarin ze optreden. Naast dit temporeel karakter, hebben historische entiteiten ook een contingent karakter "De geschiedenis wordt niet beschouwd als een gedetermineerde opeenvolging van zaken, maar als een 'open' proces, waarin steeds meerdere

voortzettingen mogelijk zijn en waarin telkens nieuwe paden kunnen worden ingeslagen." (68) Contingentie is niet zonder meer toeval. Het gaat om de overtuiging dat feitelijk ingetreden gebeurtenissen zich niet noodzakelijkerwijs moesten voltrekken en dat niet-ingetreden gebeurtenissen ook als reële historische mogelijkheden behandeld moeten worden. Wat Nijhuis beweert, is dat historici specifiek geïnteresseerd zijn in gedateerde entiteiten die een contingent karakter hebben, terwijl in sociaal-wetenschappelijke verklaringen de contingentie hooguit als 'methodologisch residu, als nog onverklaarde rest' verschijnt.

Deze domeinafbakening van de geschiedwetenschap heeft gevolgen voor haar verklaringsideaal. Als het historische domein gekenmerkt wordt door contingentie, dan is het sociaal-wetenschappelijk verklaringsideaal, gekenmerkt door causaal of methodologisch determinisme, ongeschikt voor de geschiedwetenschap. In plaats daarvan stelt Nijhuis historisch verklaren voor als een 'gefaseerde explicatie van zin'. 'Zin' duidt daarbij niet op de subjectieve intentie van actoren, maar op maatschappelijk geproduceerde verwachtingspatronen, die orde in het sociale leven scheppen. Zin bepaalt wat hier-en-nu samenhangt en wat niet, maar ook wat in de toekomst mogelijk is, en welke mogelijkheden vooraf zijn gegaan. "Zin plaatst, met andere woorden, iedere handeling op het snijpunt van toekomstige en in het verleden gelegen handelingsmogelijkheden." (85) Historisch verklaren is dan de zin-explicatie van het geschiedkundig explanandum. Dat betekent enerzijds een zoeken naar een antwoord op de vraag hoe de verschillen-

de maatschappelijke sferen elkaars mogelijkheidshorizonten conditioneren, en anderzijds de plaatsing van een gebeurtenis in het geheel van *mogelijke* voor- en nageschiedenissen. In plaats van te zoeken naar een nomothetisch fundament, streven historici naar een zo breed mogelijke aftasting van de zin van het door hen onderzochte fenomeen.

Deze nadruk op de contingentie van het geschiedproces – volgens Nijhuis een algemeen kenmerk van het moderne historische besef – heeft ook consequenties voor de functie van de geschiedwetenschap. Ze maakt de moderne geschiedwetenschap tot een oriënteringswetenschap, die inzicht verschaft in het maatschappelijk mogelijke. Dit komt zowel tot uiting in de gedachte van de *Gesellschaftshistoriker* dat de geschiedwetenschap dient bij te dragen aan emancipatieprocessen, als in de opvatting van hun historistische tegenhangers dat de geschiedenis de (nationale) identiteitsvorming dient. Nijhuis, die deze stellingnames onverenigbaar vindt met het wetenschappelijke karakter van de geschiedschrijving, pleit zelf voor een bescheidener taakopvatting van de geschiedwetenschap, die echter eveneens gegrond is in de overtuiging van de contingentie van het historische: de belangrijkste maatschappelijke functie van de geschiedwetenschap is volgens hem niet het leveren van zekerheden, maar integendeel het zaaien van twijfel. De kracht van de geschiedwetenschap is immers de doorlopende confrontatie met het vreemde, met andere mogelijkheden dan het hier en nu bestaande. De geschiedwetenschap haalt, met andere woorden, de contingentie van datgene wat hier en nu gegeven is naar voren.

Nijhuis' analyse van de aard en functie van de geschiedwetenschap lijkt geschiedtheoretici een verrassende uitweg te bieden uit de oude tegenstellingen van positivisme en historicisme, *erklären* en *verstehen*, nomothetische en idiografische benadering, betoog en verhaal. Door radicaal van modaliteit te veranderen en de taal van de noodzakelijkheid te verlaten en te vervangen door de taal van de mogelijkheid is Nijhuis er in geslaagd de historische benadering te voorzien van een op het eerste gezicht adequaat wetenschappelijk vocabulaire. Voor veel historici zal Nijhuis' theorie inderdaad lezen als een benoeming van de impliciete normen die ze hanteren bij het schrijven en beoordelen van historisch werk. Dat het historisch onderzoek zich met behulp van Nijhuis' theorie gefundeerder kan onderscheiden van de wetenschappelijke praktijk in de sociale wetenschappen, zal niet vreemd zijn aan de lof die de discipline, in de vorm van de promotiecommissie, hem heeft toegezwaid. Het onderscheid dat Nijhuis vaststelt, is echter niet principieel, maar feitelijk, *hic et nunc*: het is de huidige praktijk van beide wetenschappen die grosso modo verschillend is. Maar Nijhuis merkt zelf op dat de laatste jaren het contingente karakter van de sociale werkelijkheid ook in de sociologie steeds meer aandacht krijgt. En zijn eigen analyse gaat in belangrijke mate terug op de inzichten van individuele sociologische denkers als Weber, Schütz en Luhmann. Omgekeerd is niet voor elke historicus op dit moment de contingentie van het geschiedproces een uitgemaakte zaak en kan dat al helemaal niet gezegd worden voor de historici uit het verleden. De koppeling van geschiedweten-

schap en contingentie is zodoende niet onmogelijk, maar evenmin noodzakelijk.

Het suburbane bubbelbad

Femke Halsema

Recensie van: René Boomkens, De angstmachine. Over geweld in films, literatuur en popmuziek. De Balie, Amsterdam, 1996, 168 p., ISBN 90-6617-167-7.

In de openingsscène van het toneelstuk *Caligula*, geschreven door Albert Camus en gespeeld door het Zuidelijk Toneel, kruipt de wrede Romeinse keizer Caligula huilend vanuit de orkestbak op het toneel. Hij heeft zojuist gehoord dat zijn geliefde zuster en minnares dood is en bitterheid over de zinloosheid van zijn bestaan zoekt in een monoloog een weg naar buiten. De scène, die het afgelopen toneelseizoen tegenstrijdige reacties opriep, ontleent haar intensiteit vooral aan de toneelopstelling. Caligula huilt met zijn rug naar het publiek gekeerd, zijn gezicht gereflecteerd in een spiegel. Het publiek ziet zijn verdriet echter gelijktijdig en meer dan levensgroot op videoschermen afgebeeld waardoor het tastbaar lijkt. Terwijl hij levensecht op het toneel aanwezig is, wordt de blik van de toeschouwer gedurende de voorstelling vastgehouden door video-beelden die zijn wreedheid en wanhoop dichterbij, maar tegelijkertijd ver weg brengen. Volgens de wetten van *reality-tv*, wordt de toeschouwer een voyeur die stiekem getuige is van de zelfdestructie van de keizer: *suspense*

neemt de plaats in van een openlijke confrontatie.

De uitvoering van het Zuidelijk Toneel laat zich begrijpen als *cultuurkritiek*. De individuele eenzaamheid in een totalitair systeem waarvoor Camus waarschuwde, heeft plaatsgemaakt voor het gevaar van vervreemding in een tirannieke beeldcultuur die geweld en lijden *larger than life* maakt en de mogelijkheid van compassie verkleint.

Eén van de sleutelpassages in *De angstmachine* van de filosoof René Boomkens gaat over de betekenis van glas voor de moderne cultuur. "Glas", zo stelde de door Boomkens geparfraseerde Walter Benjamin in de jaren dertig, "is een koud en onsentimenteel materiaal. Het maakt transparant en toont ons eerlijk en zonder voorbehoud hoe wij er aan toe zijn."

"Maar in plaats van eerlijkheid en openheid", zegt Boomkens, "schiep glas een wereld van voyeurisme en *suspense*, een openbare ruimte waarin het ene zintuig, het oog, het absolute primaat heeft en het andere, het gehoor, aan devaluatie onderhevig is." Met de komst van glas in de moderne architectuur is een scherm geplaatst: een mythische scheiding aangebracht tussen ons en 'de ander'. Publieke ruimten worden bijvoorbeeld vaker ingericht op 'kijken en bekeken' worden, terwijl elk direct contact, zoals in café's en discotheken, maar ook in auto's en telefoonschermen, kan worden vermeden. De cultuur van voyeurisme en *suspense* heeft volgens Boomkens haar voorlopige hoogtepunt bereikt bij de verspreiding van televisie op grote schaal. Televisie heeft een 'geborgheidsmachine' in gang gezet: "als geen